

برخی نکته‌ها درباره فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی

مهدی رحیم‌پور

فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی یا معرفی آثار مکتوب از روزگار کهن تا عصر حاضر. ج. ۱: ۱-۴۰۰ ص. به سرپرستی احمد سمیعی (گیلانی). تحت نظر هیئت علمی: علی آل داود، احمد سمیعی (گیلانی) و رضا سیدحسینی. تهران: سروش، ۱۳۸۵. ۵۴۴ ص (رحلی).

یکی از آثار سترگ و ارزشمندی که به تازگی چاپ شده، جلد اول فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی است که فی الواقع جای آن در میان دانشنامه‌ها و دایرةالمعارفها خالی بود. این اثر ارزشمند که انگیزه تألیف آن هنگام ترجمه فرهنگ آثار از زبان فرانسه ایجاد شده است، به سرپرستی احمد سمیعی گیلانی و تحت نظارت سید علی آل داود، رضا سیدحسینی و احمد سمیعی تدوین شده است. فرهنگ آثار ترجمه‌ای است از کتابی مرجع به زبان فرانسه که در آن حدود ۱۵ هزار کتاب از سرتاسر دنیا معرفی شده است و توسط انتشارات سروش در ۶ جلد به چاپ رسیده است. فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی

نیز تقلیدی است از این مجموعه. حتی عنوان این اثر نیز عیناً از «فرهنگ آثار» منتشر شده در غرب برگرفته شده است. البته عنوان «فرهنگ» که معادل Dictionary در زبان انگلیسی است بر روی این مجموعه که بیشتر شکل دانشنامه و دایرةالمعارف دارد می‌تواند موضوع پرسش باشد. در هر حال فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی یکی از مهمترین کتابهایی است که به تازگی منتشر شده و از مدت‌ها پیش نیز خبر انتشار آن در مطبوعات و محافل علمی مختلف پراکنده بود.*

جلد اول فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی حاوی ۷۴۶ مدخل است که توسط حدود ۹۰ مؤلف نوشته شده است. از میان مؤلفان برجسته و شاخص این جلد می‌توان به مرحوم احمد تفضلی، نجیب مایل هروی، نصرالله پورجوادی، ضیا موحد، احمد سمیعی (گیلانی)، محمدعلی سیانلو، بهاءالدین خرمشاهی، محمد حقوقی و اصغر دادبه اشاره کرد. گرچه گفته شده «تمام مقالات دایرةالمعارف فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی تألیفی و از آثار نویسندگان و محققان امروز ایران است» (ص ۱۸) دو مدخل نیز توسط کیکاووس جهان‌اندازی از کیندلرز ترجمه شده است. بلندترین مقاله این مجلد مدخل «ایران کوده» است در حجمی بیش از ۴ صفحه (۱۳ ستون) و کوتاهترین مقاله «بازنامه ناصری» که ۸ سطر از یک ستون را شامل شده است.

بسیاری از کتبی که در این کتاب معرفی شده‌اند، پیشتر در دایرةالمعارفها و یا تشریحات مختلف معرفی و بررسی شده‌اند، ولی با این حال برخی دیگر، برای اولین بار است که به صورت مفصل معرفی شده‌اند. از این دسته از آثار می‌توان به: آثار ایران / آندره گدار؛ مجله آرش؛ آیین بزگی / این مقف؛ آیین نامه نویسی، رساله‌ای به زبان پهلوی؛ ابدال الادویه و الاشجار و الصمغ و الطین / منسوب به بدیعورس؛ ابدال الادویه و فرما یقوم مقام غیرها / ماسرجویه؛ ابدال الافکار فی الرسائل و الاشعار / رشید وطواط؛ این سینا / سهیل افغان؛ ائولوژیو مدخل اغلب کتابهای علمی که توسط یونس کرامتی نوشته شده‌اند، اشاره کرد.

از ۲۴۷ عنوان کتابی که در این جلد معرفی شده‌اند، ۳۲۸ عنوان در اصل به زبانی غیر از فارسی نوشته شده، ولی اغلب به فارسی ترجمه شده‌اند. این کتابها به زبانهای عربی، انگلیسی، فرانسوی، روسی، آلمانی، اردو و ترکی نوشته شده‌اند. کتابهای غیر فارسی تقریباً ۲۴ درصد مدخلهای این مجلد را شامل می‌گردد. حدود ۲۵۰ مقاله از این تعداد صرفاً مربوط

به کتابهای عربی هستند. به عبارت دیگر، کتابهای عربی تقریباً ۷۷ درصد از کتابهای غیر زبان فارسی و ۳۳ درصد یا یک سوم کل کتابهای معرفی شده را در بر می‌گیرد. ۱۰ درصد نیز به زبانهای دیگر اختصاص دارد. همچنین از ۳۲۸ کتاب خارجی حدود ۱۰۰ کتاب به فارسی ترجمه شده‌اند که مؤلفان مقاله‌ها از روی ترجمه‌ها، این کتابها را معرفی کرده‌اند.

با وجود آنکه این مجموعه تقلیدی است مستقیم از فرهنگ آثار، اما در ساختار و یا شیوه نگارش مقالات تفاوت‌هایی جزئی با آن دارد. مثلاً در فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی برخی نویسندگان درخصوص نویسنده کتاب معرفی شده نیز اظهار نظر می‌کنند، در حالی که در فرهنگ آثار به نویسنده پرداخته نشده است. البته این شیوه عمومیت ندارد و در چند مورد به چشم می‌خورد. تفاوت دیگر اینکه در فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی تا حدودی به نقد آثار نیز پرداخته شده است ولی در فرهنگ آثار کتابهای معرفی شده

با اصلاً نقد نشده‌اند و یا خیلی سطحی مورد نقد قرار گرفته‌اند. با توجه به اینکه این مجموعه حالت دایرةالمعارفی دارد، وجود نقد در آن قابل تأمل و پرسش است.

نگارنده ضمن قدردانی و ادای احترام به دست اندرکاران مجموعه، به ویژه سرپرست، اعضای هیئت علمی و مؤلفان آن، مواردی را به عنوان پیشنهاد ذکر می‌کند تا اگر مقبول واقع شد در چاپها و جلدهای بعدی مورد توجه قرار گیرد.

۱- با وجود آنکه بیش از ۷۰۰ کتاب در این مجموعه معرفی شده، با این حال جای بسیاری از کتابهای ارزشمند دیگر در این مجلد خالی به نظر می‌رسد. این در حالی است که برخی از کتابهایی که معرفی شده‌اند، ارزش معرفی در این مجموعه را نداشته‌اند. در اینجا به برخی از کتابها که شایان توجه بود ولی از قلم افتاده‌اند، اشاره می‌شود (کتابها به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده، به عنوان اثر و نویسنده آن بسنده شده است): آثار احمدی / احمد بن تاج‌الدین استرآبادی / به تصحیح هاشم محدث؛ آداب السالکین / ملامحسن فیض کاشانی؛ آداب الملوك و کنایة المملوك / مبارکشاه غور، معروف به فخر مدبر (قرن ۷)؛ وازیر جبرئیل / سهروردی، آینه شاهی / ملامحسن فیض کاشانی؛ آیین سکندری / زین العابدین علی بن عبدالمؤمن شیرازی؛ ابدال الافکار فی الرسائل و الاشعار / رشیدالدین وطواط؛ اجمل التواریخ / رضاقلی خان هدایت؛ احکام الغالبیه فی اعلام السماویه / امام فخر رازی؛ اختیارات البروج / منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی؛ الاربعین فی اصول الدین / امام فخر رازی؛ ارشاد الطالبین / عنوان مشترک اثر تنی چند از علمای گذشته نظیر شاه نعمت‌الله ولی، زین الدین محمود قواس نقشبندی، جلال الدین محمود تهنیری و...؛ اسرار التوحید / عزیز نسفی (قرن ۷)؛ اسرار الحروف / شاه نعمت‌الله ولی؛ اعجاز خسروی / امیر خسرو دهلوی؛ اکسیر العارفین / ملاصدرا شیرازی؛ الهی نامه / منسوب به خواجه عبدالله انصاری؛ انشأالله و ماشأالله / از رسالات میرزا آقاخان کرمانی؛ الانصاف فی بیان الفرق بین الحق و الاعتساف / ملامحسن فیض کاشانی؛ انیس الموحدین / ملامهدی نراقی؛ ایضاحات در خصوص آزادی / عبدالرحیم طالبوف؛ ایقاع و احصاء الایقاع؛ ابونصر فارابی؛ بحر الحقیقة / احمد غزالی؛ بحیره / فزونی استرآبادی؛ البدو و التاریخ / مطهر بن طاهر مقدسی (حتی ترجمه این کتاب که با عنوان آفرینش و تاریخ توسط دکتر شفیع کدکنی انجام و چاپ شده می‌توانست در این مجلد معرفی گردد)؛ برهین البهائیه / امام فخر رازی؛ برهین العجم فی قوانین المعجم / محمد تقی سپهر (به تصحیح استاد شهیدی)؛

بصائر یمنی /ظهیر نیشابوری؛ البصائر و الذخائر / ابوحنان توحیدی؛ بیان الاصطلاحات / شاه نعمت الله ولی؛ بیان الصناعات / ابو الفضل حبیب تفسیری، (قرن ۶)؛ البیان و التبین / ابو عثمان عمرو بن بحر جاحظ؛ پنج گنج (عنوان مشترک آثار کسانی چون امیر خسرو دهلوی، خواجوی کرمان، خواجه عماد فقیه، امیر حسینی، اشرف، عبدالله هانفی، فیضی هندی، روح الامین، سیدالدین منزوی و حسینی قزوینی شیرازی)؛ پندنامه انوشیروان، یا راحة الانسان / بدایعی (قرن ۵).

در زمینه ادبیات معاصر که در مقایسه با سایر آثار خیلی کم رنگ است و توجه شایان در این جلد بدان نشده می توان به این آثار اشاره کرد: آهسته با گل سرخ / اکبر رادی (نمایشنامه)؛ آهنگهای فراموش شده / احمد شاملو (اولین مجموعه شعر شاملو)؛ آینه های در دار / هوشنگ گلشیری؛ آینه های برای صداها / مجموعه هفت دفتر شعر استاد شفیع کدکنی؛ ادبیات نمایشی در ایران / جمشید ملک پور؛ اژدهای ایرانی / اکبر رادی (نمایشنامه)؛ از پندهای مهاجر پیرس / سمین دانشور؛ از کهریا و کافور / حسین منزوی؛ از مهتابی به کوچه / مجموعه مقالات احمد شاملو؛ از هوا و آینه ها / احمد شاملو؛ از ده های هفت سر / محمد ابراهیم باستانی پاریزی؛ افسانه آفرینش / نمایشنامه ای از صادق هدایت؛ انسان در شعر معاصر / محمد مختاری؛ بادها خبر از تغییر فصل می دهند / جمال میر صادقی؛ باغ در باغ / هوشنگ گلشیری (مجموعه مقالات)؛ بره گمشده را می / هوشنگ گلشیری؛ به کی سلام کنم / سمین دانشور؛ پلکان / اکبر رادی (نمایشنامه)؛ پنج داستان / جلال آل احمد؛ پهلوان گرز هنده من / محمد ابراهیم باستانی پاریزی؛ پیدایش زبان فارسی / کریستف بالایی، ترجمه مهوش قومی و نسرتین خطاط؛ پیر سبزپوشان / محمد ابراهیم باستانی پاریزی.

در زمینه تحقیقات معاصرین در مورد ادبیات و تاریخ و اندیشه، این آثار ارزش معرفی داشته اند: اوآها و ایماها / محمد اسلامی ندوشن؛ احوال و آثار ابوریحان بیرونی / ذبیح الله صفا؛ ادبیات ایران از آغاز تا امروز جرج مورسین و دیگران، ترجمه یعقوب آژند؛ ادبیات دوران باستان، ایلیا گریسیویچ و مری بویس، ترجمه یدالله منصور؛ ادبیات کلاسیک فارسی / اتور آربری، ترجمه اسدالله آزاد؛ از اسطوره تا تاریخ / مهرداد بهار؛ از سعدی تا آراگون / جواد حدیدی؛ از گذشته ادبی ایران / عبدالحمین زرین کوب؛ از اسطوره تا تاریخ / مهرداد بهار؛ اسطوره زال / محمد مختاری؛ اسماعیلیه در تاریخ / فرهاد دقتری؛ اشکانیان / م. م. دیاکونوف، ترجمه کریم کساروز؛ امپراتوری هخامنشی / پیر بریان، ترجمه ناهید فروغان؛ اندیشه های کلامی شیخ مفید / مارتین کلامورت، ترجمه احمد آرام؛ اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده / فریدون آدمیت؛ ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران / فریدون آدمیت؛ ایران بین دو انقلاب؛ از مشروطه تا انقلاب اسلامی / پروانده آبراهامیان، ترجمه کاظم فیروز مند و حسن شمس آوری؛ ایران عصر صفوی / راجر سیوری، با ترجمه های مختلف از جمله ترجمه کامبیز عزیزی؛ ایران و تمدن ایران / کلمان هوار، ترجمه حسن انوشه؛ با کاروان اندیشه / عبدالحمین زرین کوب؛ بر گهایی در آغوش باد / غلامحسین یوسفی؛ بنیادهای کیش / اسماعیلیان / برنارد لویس، ترجمه ابوالقاسم سری؛ پایداری حماسه / محمد امین ریاحی؛ پیر گنج در جستجوی ناکجا آباد / دکتر عبدالحمین زرین کوب.

در حوزه تاریخ و ادب فارسی و ایران در شبه قاره نیز جای این آثار خالی به نظر می رسد: آتش پاره های شوق / غلام محمد عرب قادری آقائی متخلص به شوق؛ آداب المتر سبیل / عبدالجلیل بن عبدالرحمن؛ آفتاب عالم / قاضی محمد صادق خان اختر هوگلی؛ آندنامه / عنوان مشترک چند اثر با نویسندگان مختلف؛ آینه اسکندر / اولین نشریه زبان فارسی در شبه قاره که به صورت هفته نامه در کلکتہ چاپ می شد (بین سالهای ۳۳ - ۱۸۳۱)؛ ادبیات فارسی در میان هندوان / سید عبدالله، ترجمه محمد اسلم خان، ارشاد السالکین / عنوان مشترک چند اثر با مؤلفان مختلف؛ ارشادنامه / عنوان مشترک چند اثر با چند مؤلف؛ اکبر نامه / عنوان مشترک چند کتاب تاریخی در مورد اکبر شاه کورگانی با چند نویسنده مختلف؛ بهمن نامه / آذری طوسی و ...

البته با تفحص در کتابخانه ها، کتابشناسی ها و فهرست کتابها و ... می توان بسیاری عنوانهای دیگر نیز به کتابهای بالا افزود. شاید اگر متولیان مجموعه چند گروه تخصصی تشکیل می دادند و از هر گروه فهرست کتابهای مورد نظرشان را خواسته و آنها را در اختیار کارشناسان و کتابشناسان می نهادند تا کتابهای ضروری را انتخاب و برای معرفی تصویب کنند، کتاب کمتری از قلم می افتاد.

۲. یکی از مهمترین اشکالات این کتاب نداشتن یک شیوه نامه بوده است تا در اختیار مؤلفان قرار گیرد که مقالات خود را با توجه به ضوابط آن بنویسند. غالب نویسندگان که اغلب نیز صاحب سبک اند و سرشناس، سلیقه شخصی خود را اعمال کرده اند و همین باعث به وجود آوردن اشکالاتی در ساختار کتاب شده و اثر یکدست در نیامده است. برای نمونه در برخی مدخلها هیچ منبع و مأخذی وجود ندارد ولی در برخی مدخلها به منابع و مأخذ متعددی ارجاع داده شده است. مثلاً در ذیل مدخل «آداب المشق» به بیش از ۴۰ منبع اشاره شده

است. حتی در چند مورد نیز ارجاع غیر معمول و نادرست دیده می شود؛ با این توضیح که برخی مؤلفان پس از پایان مقاله در معرفی منابع نوشته اند: «مقدمه و جاهای مختلف» یا «مقدمه و جاهای دیگر»؛ طبیعی است وقتی مؤلفی اقدام به معرفی کتابی می کند، از مقدمه و جاهای مختلف آن استفاده کرده است. بنابراین چه ضرورتی به ذکر آن در فهرست منابع وجود دارد؟ اگر هم هدف نویسندگان ارجاع دادن به کتاب است، شماره دقیق صفحات نیز باید ذکر گردد، اگر چه در این کتاب این مورد هیچ ضرورتی ندارد. نبود شیوه نامه، بغیر از این مورد، سبب به وجود آمدن اشکال دیگری نیز شده است. در برخی موارد کتابهایی که اهمیت کمتری دارند، مفصلتر از کتابهای مهمتر و ارزشمندتر معرفی شده اند. مثلاً مدخل «احوال و سخنان خواجه عبیدالله احرار» بسیار مفصلتر از مدخل «احوال و اقوال شیخ ابوالحسن فرقانی» است، در حالی که می بایست برعکس عمل می شد.

۳. ذکر تاریخ انتشار و نام ناشر یکی از مواردی است که سعی شده خیلی دقیق و مرتب رعایت گردد، ولی به ندرت در برخی مدخلها ذکر این موارد از قلم افتاده است، مثل مدخلهای «آیین زروانی» و «ابن سینا».

۴. عناوین کتابها، به خصوص کتابهایی که عنوانهای طولی و به زبان عربی دارند، کاملاً دقیق و صحیح درج شده اند، ولی در چند مورد اشتباهاتی به چشم می خورد که ظاهر از اغلاط تایپی است. اغراض السیاسه فی اغراض الریاسه به صورت «اغراض السیاسه فی اغراض الریا» آمده است. همچنین است کتابهای اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات و پژوهشهایی در شاهنامه که به صورت در «اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات» و «پژوهشی در شاهنامه» آورده شده اند.

۵. مدخل الفهرست نمی بایست در این جلد درج می شد، بلکه باید در جلد حرف (ف) می آمد.

چون بنابر قاعده کتابشناسی (ال) اول عنوان کتابها در نظر گرفته نمی شود.

۶. همچنان که قبلاً نیز اشاره شد، بیش از ۴۰ درصد از کتابهای معرفی شده، به زبانهای دیگری غیر از زبان فارسی نوشته شده اند. از این تعداد حدود ۱۰۰ کتاب به فارسی ترجمه شده است و نویسندگان مدخلها نیز غالباً از روی ترجمه ها اقدام به معرفی کتابها کرده اند، اما در مواردی هیچ اشاره ای به مترجم کتاب نکرده اند. در این خصوص می توان به این کتابها اشاره کرد: اسلام در قرون وسطی / گوستاو فون گرونه بام، ترجمه غلامرضا سمیعی؛ ایران باستان / یوزف ویزهوفر، ترجمه مرتضی ثاقب فر؛ ایران در آستانه یورش تازیان / کولسینیکوف، ترجمه با نام مستعار م. ر. یحییایی. همچنین می توان به کتابهای آثار العباد و اخبار البلاد / کریا بن محمد قزوینی و پزشکی اسلامی اشاره کرد که اگر چه هر دو از روی زبان اصلی معرفی شده اند، ولی اشاره به ترجمه های آنها خالی از فایده نبود. آثار البلاد و اخبار العباد توسط جهانگیر میرزا قاجار به فارسی ترجمه شده و کتاب پزشکی اسلامی با عنوان طب اسلامی در قرن نهم میلادی توسط علی طبری پور ترجمه شده است. همچنین در مدخل ایران و قضیه ایران لرد کرزن، که دو ترجمه از آن در دسترس است به یکی از ترجمه ها که از وحید مازندرانی است اشاره شده است. ترجمه بعدی این کتاب با عنوان ایران و مسئله ایران توسط علی جواهر کلام انجام شده است.

۷. کتاب آثار علوی ارسطو دوبار معرفی شده است. یک بار ذیل عنوان «الآثار العلویه» که ترجمه عربی یحیی بن بطریق از کتاب Meteorologica ارسطو است که توسط یونس کرامتی - یکی از فاضل ترین مؤلفان این جلد که اغلب کتابهایی که معرفی کرده است برای اولین بار به زبان فارسی معرفی می شوند - نوشته شده است. بار دیگر تحت عنوان «آثار علوی» باز توسط همان مؤلف معرفی گردیده است. باید این دو مدخل در یک مدخل ادغام می شدند و عنوان کمتر شناخته شده به مدخل ارجاع می شد.

۸. یکی از محاسن این مجموعه این است که کتابهایی که عنوان و موضوع مشترک دارند در هم ادغام شده و در قالب یک مدخل معرفی شده اند، نظیر آداب الصلوة، آداب المشق، آداب سلوک و چند مورد دیگر. ولی در مواردی این ادغام صورت نگرفته و آثاری که عنوان و محتوا و موضوع مشترک دارند، به صورت مستقل و جداگانه معرفی شده اند و باعث افزایش حجم کتاب و اطاله کلام شده اند. در این مورد می توان به کتابهای آثار علوی، الآثار العلویه، آداب المتعلمین، آینه اسکندری، آبدال الابدویه، الأحکام السلطانیه و ... اشاره کرد.

به هر حال مواردی که ذکر شد به هیچ وجه از ارزشهای کلی کتاب نمی کاهد. آنچه مسلم است این است که فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی یکی از کتابهایی است که نبود آن کاملاً احساس می شد و اگر جلدهای بعدی آن هر چه سریعتر کامل شده و به چاپ برسند، بدون شک این مجموعه یکی از ارزشمندترین و بهترین مجموعه های چند دهه اخیر خواهد بود.

* از جمله ر. ک. «فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی از راه می رسد»، گفتگو با سیدعلی آل داود، کتاب هفته (شنبه ۸ مهر ۱۳۸۵)، ص ۱۸.